

Från statisk till dramatisk

Den medeltida Erikskultens visuella strategier

HERMAN BENGTTSSON

Iakttagelser i Stockholm m.m.

Alla som någon gång har varit i Stockholm har stått öga mot öga med Sankt Erik. Även om besöket inte blir långvarigt har man flera chanser att få se hans ungdomliga krönta huvud, inte bara på väntkuren vid busshållplatsen utan också på den överfulla soptunnan där intill (fig. 1). Vänder man blicken uppåt avtecknar han sig mot blå bakgrund på flaggorna framför Stadshuset och tittar man ner mot avloppstrummorna i gatu-beläggningen finns han där också.

Den idealiserade bilden av Sankt Erik har förekommit i Stockholms stadsvapen ända sedan 1300-talet.¹ I sin nuvarande form härrör vapnet från 1934.² Förebilden är hämtad från en träskulptur i Roslagsbro kyrka i sydöstra Uppland som visar ett kungahelgon i helfigur (fig. 2). Skulpturen har traditionellt uppfattats som en framställning av Sankt Erik, men på senare tid har flera forskare argumenterat för att den egentligen varit avsedd att återge Sankt Olof.³ Är omtolkningen riktig skulle den

Fig. 1. Skylt med Stockholms stads vapen. Sandsborgsbadet, Enskede. Foto Pia Melin.

svenska huvudstaden alltså av misstag ha råkat få en bild av Norges skyddshelgon i sitt vapen, något som naturligtvis har föranlett en del skadeglada kommentarer.⁴ Med tanke på att Erik och Olof i den medeltida bildkonsten ofta framställs på ett ganska snarlikt sätt är förväxlingen dock fullt förståelig.⁵ Dessutom finns indikationer som tyder på att skulpturen i Roslagsbro faktiskt trots allt kan tolkas som en Eriksbild (se *Exkurs*).

Som historisk person är Erik ytterst svårgripbar. Han tycks ha regerat under några år vid mitten av 1100-talet, men inga

Fig. 2. Helgonskulptur i Roslagsbro kyrka, Uppland, som omväxlande uppfattats som Sankt Erik och Sankt Olof. Foto Linda Qviström.

brev eller andra handlingar från hans tid vid makten är belagda.⁶ Traditionellt har man räknat med att han dödades den 18 maj 1160, sedan han angripits av den danskfödde tronpretendenten Magnus Henriksson och hans anhängare. Dödsplatsen uppges vara Östra Aros, d.v.s. nuvarande Uppsala. Äldsta säkra belägget för att Erik uppfattats som helig återfinns i det s.k. Vallentunakalendariet från omkring 1198, där hans dödsdag är noterad.⁷ Uppenbarligen har hans son Knut Eriksson (reg. 1167–96) försökt att sprida faderns helgonrykte även internationellt. I ett brev till Knut från påven Celestinus III 1193 framhålls nämligen särskilt att Erik var en ryktbar härskare som blivit dödad av sina fiender.⁸ Formuleringen tyder på att man från svenskt håll hade försett den katolska kyrkans överhuvud med lämpliga uppgifter för att få kulten sanktionerad. Svarebrevet visar att påven i och för sig var välvilligt inställd, men att han inte ansåg det direkt motiverat att under rådande omständigheter utpeka Erik som helig.

Organiserandet av en helgonkult

Erikskulten hade under hela medeltiden sitt starkaste fäste i Uppsala och det svenska ärkestiftet.⁹ Flera av de tidigaste avbildningarna av helgonet härstammar också härifrån. Den äldsta säkra framställningen finns i ett avtryck av Uppsala domkapitels sigill från 1275 (fig. 3).¹⁰ Kungen återges här som en höggotisk idealfurste med mantel, spira,

Fig 3. Uppsala domkapitels sigill 1275, återgivet i ett kopparstick i Johan Peringskiölds Monumenta Ullerakerensia (1719). Sigillets omskrift lyder: "SANC'TVCVS : ERICVS : REX : ET : MARTIR" (=Sankt Erik, kung och martyr).

äpple och krona. Bilden är helt schablonmässig och följer det mönster som under 1200-talet hade utvecklats för härskarframställningar på kontinenten och i England. Avsikten har varit att förmedla en visuell gestaltning av den rättvisa och förståndiga regenten, som med en under medeltiden ofta använd latinsk term gick under beteckningen "rex justus".¹¹ Några försök till individuell karaktärisering skall man därför inte förvänta sig. På samma sätt förhåller det sig med beskrivningarna av helgonkungen i de hagiografiska texter som sammanställdes i Uppsala årtiondena kring sekelskiftet 1300. I ett av de tidigast nedtecknade Eriksmirak-

Fig. 4. Sankt Erik. Illustration i en handskrift av Erikslegenden som bl.a. har tillhört drottning Kristina. Vatikanbiblioteket, Rom.

Foto efter Thordeman 1954.

lerna uppenbarar sig helgonkungen t.ex. för en hjälpsökande som en vördnadsvärd man iförd en kunglig skrud och med en spira i handen.¹² Här handlar det alltså i båda fallen om ett slags meningsskapande schabloner som utformats för att passa till samtidens önskemål och förväntningar.

Att Erik första gången dyker upp i en bild beställd av domkapitlet i Uppsala är knappast någon tillfällighet. Från och med 1200-talets mitt kan man tydligt se hur domkyrkans företrädare aktivt börjar sträva efter att ge kulten en fastare form. Ytterst verkar det handla om en önskan att göra Uppsala till ett pilgrimsmål som var lika attraktivt som Nidaros (Trondheim) i Norge, där Sankt Olofs relikier förvarades.¹³ En förklaring till att det dröjde ända till mitten av 1200-talet innan man på allvar kom igång med en satsning på helgonkulten kan ha varit att Uppsala under en längre period hade saknat ett fast organiserat och handlingskraftigt domkapitel.¹⁴ Omkring 1250 genomfördes en omorganisation som innebar att ett domkapitel med domprost, ärkedjäkne och flera kaniker inrättades, som både kunde driva frågan om Erikskultens utveckling och engagera sig i flytningen av ärkesätet från Gamla Uppsala till

Fig. 5. Riksrådets sigill 1439, återgivet i ett kopparstick i Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* (1719).

sin nuvarande plats.¹⁵ Särskilt betydelsefull i sammanhanget var uppenbarligen Folke Johansson (Ängel) som från 1250-talet fram till sin död 1277 var verksam som ärkedjåkne och därefter som ärkebiskop.¹⁶

Ett viktigt steg i utvecklingen av kulten var att genomföra en skrinläggning av Sankt Erik. Tidigare har man i allmänhet räknat med att translationen av de kungliga relikerna ägde rum redan under 1100-talet, men nyare forskning visar att den med största sannolikhet genomfördes först 1257 (se fig. 14).¹⁷ Antagandet stöds av en uppgift i ett påvebrev, där det tycks framgå att helgonkungens kropp så sent som 1256 vilade i en grav i domkyrkan i Gamla Uppsala.¹⁸ Genom skrinläggningen året därpå blev det möjligt att utföra processioner med relikerna, vilket var ett sätt att ge ökad dramatik åt kulten. Äldsta belägget för en sådan procession finns i en mirakelberättelse från omkring 1270.¹⁹ Samtidigt skapades förutsättningarna för att flytta både ärkesätet och relikerna till en ny bättre plats. Flyttningssplanerna förefaller ha väckts efter en omfattande brand i domkyrkan i Gamla Uppsala 1204, men de kunde inte realiseras förrän omkring 70 år senare (jfr nedan).²⁰

Skrinläggningen medförde även en rent

formell förändring av domkyrkans dedikationshelgon. I brevmaterialet från tiden före 1260-talet anges endast att den var vigd till den senantika diakonen Sankt Lars († 258). Under de följande decennierna kan man se hur Erik snabbt avancerar till en jämbördig rangställning. Det tidigaste belägget finns i ett brev från påven Clemens IV 1268, där det uppges att domkyrkan är uppförd till de saliga martyrerna Lars och Eriks ära (*in honore beatorum laurentii & henrici martirum dicitur esse constructa*).²¹ Uppgiften är intressant också för att den visar att man från Uppsalas håll nu hade lyckats med sin ambition att ge internationell sanktion åt Erikskulten, även om det aldrig blev fråga om någon regelrätt kanonisation. Av brevmaterialet från 1300- och 1400-talen framgår att Lars betydelse efterhand minskade alltmer. I en skrivelse från 1385 talas det t.ex. endast

Fig. 6. Sankt Erik. Detalj ur ett altarskåp från Salems kyrka, Södermanland. Statens historiska museum, Stockholm. Foto Pia Melin.

om "sancti Eric konungx domkyrka" och liknande belägg finns i flera andra handlingar från 1400- och det tidiga 1500-talet.²² Utvecklingen har paralleller på kontinenten, där man under perioden 1200–1350 alltmer övergick till att dyrka nykanoniserade helgon istället för de gamla välkända martyrererna från fornkristen tid.²³ I synnerhet de påvliga kanoniseringarna av Thomas Becket 1173 och Bernhard av Clairvaux 1174 tycks ha varit betydelsefulla i sammanhanget.²⁴ Fördelen med lokala helgon var att de gjorde det möjligt att presentera ett rikare utbud av undergörande föremål. Den som sökte sig till Uppsala domkyrka under senmedeltiden hade inte bara chansen att få se Sankt Eriks skrin med relikerna, utan också en tagelskjorta, en begravningskrona och ett baner som associerades med honom. Möjligheterna till inlevelse måste därmed ha ökat betydligt (se vidare *Exklusivitet och folklighet*).

När skrinläggningen av Erik väl genomförts kunde domkapitlet på allvar ge sig i kast med frågan om ärkesätets flyttning som hade varit aktuell ända sedan den gamla domkyrkans brand vid 1200-talets början.²⁵ 1258 fick man påven Alexander IV:s tillstånd att flytta ärkesätet till en ny bättre plats, under förutsättning att man behöll namnet Uppsala.²⁶ Tolv år senare, 1270, mottog man en donation från kung Valdemar på ett område väster om Fyrisån i Östra Aros, där man inte bara skulle bereda

plats för den nya domkyrkan utan också för bostäder åt ärkebiskopen och medlemmarna av domkapitlet.²⁷ Året därpå utfärdades ett formellt tillstånd till flyttningen av biskop Karl av Västerås, som hade agerat som påvens särskilda ombud i frågan.²⁸ Ungefär samtidigt lades grunden till den nya domkyrkan som uppfördes i gotisk stil av två efter varandra följande från Frankrike särskilt inkallade byggnadshyttor.²⁹ Kyrkan försågs med ett rymligt östparti med koromgång och korsarmar som gjorde det möjligt med processioner och vallfartsverksamhet av ett slag som varit otänkbart i Gamla Uppsala. 1273 överfördes skrinet med Sankt Eriks relikier till Östra Aros, vilket kan ses som en markering av att ärkesätet nu officiellt hade flyttat.³⁰ Det innebar att relikerna hamnade i närheten av den plats där helgonkungens martyrium enligt traditionen skall ha ägt rum.³¹ Därmed skapades förutsättningarna för att bygga upp ett attraktivt kultcentrum med flera olika besöksplatser.³²

Parallellt med byggnadsaktiviteterna pågick utarbetandet av ett antal skrifter som behövdes för helgonkulten. Under 1200-talets senare del och 1300-talets början tillkom både en legend, ett officium och en samling mirakelberättelser, där Eriks helighet på olika sätt framhävdes och bekräftades.³³ Även om man naturligtvis inte skall underskatta inslaget av verklig fromhet i domkapitlets strävan att utveckla Erikskulten är det tydligt att såväl ekonomiska som

Fig. 7. Fragment från Sankt Eriks medeltida grav i Uppsala domkyrka. Teckning i KB Fl 4b. Foto Mona Loose, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

politiska faktorer har spelat en framträdande roll i sammanhanget. För att skapa ett bättre ekonomiskt underlag för verksamheten hade domkapitlet vid 1300-talets början drivit igenom att den Sankt Olofsskatt som invånarna i Norrland tidigare erlade direkt till den norske helgonkungens gravplats i Nidaros istället överfördes till Uppsala, där ett altare till hans och Sankt Eriks ära nyligen blivit invigt.³⁴aktionen väckte naturligtvis förbittring i det norska ärkestiftet. I ett bevarat brev utfärdat av den norske ärkebiskopen Pål Bårdsson i mars 1344 framfördes klagomål på att de norrländska bönderna sedan en tid tillbaka mot sin vilja tvingades att lämna sina gåvor till vissa altaren och kultbilder i Uppsala domkyrka istället för till Nidaros som de var vana vid.³⁵ Trots att även påven Benedictus XII i Avignon engagerades i ärendet lyckades dock Uppsala behålla den norrländska

Fig. 8. Begravningskrona av förgylld koppar. Kronan förvaras nu inuti Sankt Eriks skrin i Uppsala domkyrka. Foto ATA, Stockholm.

Olofsskatten ända tills den avskaffades i samband med reformationen.³⁶

Även andra kyrkopolitiska faktorer har sannolikt haft betydelse för Erikskultens utveckling under 1200-talet. Flera forskare har påpekat att Uppsala domkapitels märkbart ökade aktivitet vid den här tiden åtminstone delvis hänger samman med att man var orolig över den hastigt uppblossande kulten av den danske kungen Erik Plogpenning, som hade mördats 1250, och som efter sin translation i Ringsted på Själland 1258 även fick många anhängare i Sverige.³⁸ För att inte förlora initiativet till en dansk Sankt Erik blev det därför angeläget att så snabbt som möjligt skapa en fast grund för Uppsalahelgonets kult med skrinläggning och lämpliga hagiografiska texter. Här har domkapitlet uppenbarligen fått ett kraftfullt stöd från den svenska folkungaätten,

som innehade makten från och med 1250, och som räknade släktskap med Sankt Erik. För en regerande kungafamilj var det naturligtvis en stor fördel att ha ett helgon som förfader, i synnerhet om dynastin var nyetablerad. Brevmaterialet visar att såväl Birger Jarl († 1266) som hans båda söner Valdemar (reg. 1250–75) och Magnus Ladulås (reg. 1275–90) spelade en framträdande roll såväl vid skrinläggningen som vid den nya domkyrkans uppförande. På så sätt kunde man med Sankt Eriks hjälp ge legitimitet åt den nya ätten.

Exklusivitet och folklighet

Genom sin anknytning till Uppsala domkapitel och det svenska kungahuset framstod Erikskulten till en början som övervägande elitistisk.³⁹ Av de omkring 50 Eriksmirakler som nedtecknades vid 1200-talets slut och 1300-talets början utspelar sig påfallande många i samhällets översta skikt. Här kan man t.ex. läsa om hur kung Birger år 1302 botades från en förtvinande sjukdom sedan han åkallat helgonet. I maj 1310 befriades även ärkebiskop Nils Kettelsson från en svår skälvosot med Sankt Eriks hjälp. Bland övriga hjälpsökande märks riddaren Magnus Johansson (Ängel), fru Ramborg Ingevaldsdotter till Fånö och mirakelsamlingens redaktör, Israel Erlandsson (Finstaätten).⁴⁰

Eriksmiraklerna innehåller ofta inslag av dramatik och realism, och de ger därmed intressanta inblickar i det dagliga livet

Fig. 9. Altarskåp från Länna kyrka med avbildningar av Sankt Erik till vänster och Sankt Olof till höger. Statens historiska museum, Stockholm. Foto Pia Melin.

i högmedeltidens Sverige. Ett bra exempel utgör berättelsen om kyrkoherden Martin i Edebo, som när han var på väg hem från ett prästmöte i Uppsala 1293, föll av hästen så olyckligt att han landade med huvudet före på en trädot.⁴¹ Filthatten sprack som en dålig cykelhjälm och kyrkoherden fördes omtöcknad till en prästgård i grannskapet,

där han blev sängliggande i över en vecka. Sedan han tillfrisknat vandrade han till fots till Sankt Eriks skrin i Uppsala domkyrka, dit han också skänkte en vaxavbildning av sitt eget huvud. Votivgåvor av vax som fått formen av botade kroppsdelar utgjorde överhuvudtaget ett vanligt inslag i den medeltida helgonkulten (se fig. 14).⁴²

Fig. 10. Detalj av en nu försvunnen framställning av Erikslegenden i Gamla Uppsala kyrka. Träsnitt i Johan Peringskiölds *Monumentorum sveo-gothicorum liber primus, Uplandiae partem primariam Thiundiam* (1710).

Ett av syftena med mirakelsamlingen bör ha varit att den skulle ligga till grund för en kommande officiell kanonisering av Sankt Erik, men någon sådan genomfördes som nämnts aldrig.⁴³ På det lokala planet spelade miraklerna däremot en framträdande roll. I det officium till Sankt Eriks ära som sammanställdes under 1200-talet finns t.ex. flera hänvisningar till helgonets helbrägdagörande ingripanden.⁴⁴ Här ingår också avsnitt ur Erikslegenden med uppgifter om kungens korståg till Finland och hans martyrium i Östra Aros. Man kunde förvänta sig att dramatiska berättelser av det här slaget snabbt skulle kunna ge upphov till nya motiv i Sankt Eriks ikonografi, men så blev inte fallet. Under hela 1300-talet återges helgonet istället liksom tidigare nästan alltid stående iförd en kunglig dräkt

och med en spira eller ett svärd i handen (fig. 4).⁴⁵ Den övervägande höviska framtoningen kan möjligen uppfattas som ett belegg för att han fortfarande framförallt dyrkades i aristokratiska kretsar. Här kan man jämföra med Sankt Olof, som tidigt blev föremål för en kult med bred folklig förankring, och vars ikonografi redan under 1200-talet hade berikats med flera legend- och mirakelmotiv.⁴⁶ Några sådana är inte kända för Sankt Eriks del förrän under 1400-talet. En förklaring kan vara att det var först då domkapitlet i Uppsala verkligen lyckades med sin ambition att ge kulten en starkare folklig förankring. Samtidigt får man inte glömma bort att berättande bildsviter överhuvudtaget blev vanligare i den europeiska kyrkokonsten under 1400-talet, vilket åtminstone delvis hänger samman med fromhetslivets utveckling. Den visuella gestaltningen av Erikslegenden kan därmed inordnas i ett internationellt sammanhang, där dramatiseringen av de heliga gestalternas liv och död fick en ökad betydelse (jfr *En legendikonografi tar form*).

Att Sankt Olof spelat en viktig roll som förebild vid utformandet av Sankt Eriks ikonografi har påpekats av flera forskare.⁴⁷ Förhållandet är särskilt tydligt inom träskulpturen, där det ibland kan vara svårt att skilja de båda helgonkungarna åt. Det gäller naturligtvis i synnerhet om den avbildade gestalten ifråga har förlorat sina attribut, vilket ju är fallet i Roslagsbro (fig. 2). Som

Bengt Thordeman framhållit är det inte heller någon lätt uppgift att formulera helt entydiga regler för hur man skall gå tillväga för att särskilja de medeltida Eriks- och Olofsbilderna. Vid en jämförande undersökning gäller dock att Sankt Olof oftare återges med skägg och s.k. underliggare än Sankt Erik, liksom att det är vanligare att han avbildas sittande än sin svenska kollega.⁴⁸ Attributen kan variera något, men Olof håller i regel i en yxa och ibland också i ett riksäpple eller ett ciborium.⁴⁹ Erik å sin sida uppträder till en början oftast med de kungliga insignierna spira och äpple. I framställningarna från 1400-talet kan man emellertid se hur spiran ofta har blivit ersatt av ett svärd och äpplet av ett baner som vanligen är prytt med en trekronorssymbol. Även kombinationen spira och svärd förekommer (fig. 5–6). Orsaken till den förändrade ikonografin kan ha varit att man önskade göra Eriks attribut mera personliga, vilket ligger helt i linje med den utveckling mot en ökad inlevelse som kännetecknar fromhetslivet under senmedeltiden.⁵⁰ Spiran och äpplet markerade visserligen helgonets konungsliga värdighet, men de förblev ändå först och främst ett slags abstrakta härskarsymboler. Svärdet däremot hänvisade direkt till martyriet som varje kyrkobesökare kunde leva sig in i. Under unionstidens konflikter spelade det också en framträdande politisk och nationell roll. I *Sturekrönikan* uppges att det svärd som Sankt Erik halshuggits med hade

Fig. 11. Sankt Erik. Detalj från den nu försvunna Sankt Erikstapeten i Uppsala domkyrka. Träsnitt i atlasbandet till Olof Rudbecks *Atlantica* (1679).

blivit synligt på himlen i samband med slaget vid Brunkeberg 1471 och på så sätt hjälpt riksföreståndaren Sten Sture d.ä. till seger mot Kristian I:s unionsvänliga trupper.⁵¹

Även baneret var betydelsefullt i den senmedeltida rikspolitik. Av det skriftliga källmaterialet från 1400-talets senare del framgår att domkapitlet i Uppsala ansåg sig vara i besittning av det baner som kungen hade fört med sig på det legendariska korståget till Finland. Det tycks ha varit prytt med ett trekronorsemblem i guld på röd botten.⁵² 1495 lånades baneret ut till Sten Sture i samband med hans planerade korståg mot ryssarna.⁵³ Enligt *Sturekrönikan*

Fig. 12. Erikslegenden. Detalj från ett nu förlorat altarskåp i Uppsala domkyrka. Kopparstick i Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* (1719).

bars det i högtidlig procession från Uppsala till Stockholm, där det temporärt sattes upp i Storkyrkan vid det altare som hörde till Sankt Göransgruppen.⁵⁴ Genom sin förekomst i de senmedeltida avbildningarna av Sankt Erik skapade baneret en möjlighet till identifikation hos betraktaren som rimligtvis måste ha inneburit att helgonet kändes mera närvarande. Förmodligen förevisades det också som ett slags relik för dem som uppsökte helgonkungens skrin i domkyrkan.

Under 1300- och 1400-talen kan man se hur domkapitlet efterhand lyckades ge Erikskulten en fastare struktur. Målet har uppenbarligen varit att skapa ett kultcentrum av samma dignitet som Nidaros i Norge och Vadstena i Östergötland som genom den heliga Birgitta och hennes dot-

ter Katarina hade utvecklats till ett viktigt pilgrimsmål. I satsningen ingick upprättandet av en rad attraktiva andaktsplatser, där avlat förmodligen kunde erhållas på vissa festdagar även om det oftast inte uttryckligen framgår av det bevarade källmaterialet.⁵⁵ Till de främsta attraktionerna hörde förutom själva relikskrinet i domkyrkan även Sankt Eriks ursprungliga grav i Gamla Uppsala som hade återupptäckts i november 1302.⁵⁶ Hit kan man också räkna det försvunna s.k. Sankt Eriks kapell som uppfördes på nuvarande Riddartorget i Uppsala i närheten av helgonets förmodade dödsplats.⁵⁷ På sträckan mellan den nya domkyrkan och Gamla Uppsala genomfördes processioner med skrinet som är belagda både i brevmaterialet och i Eriksmiraklerna.⁵⁸ Skrinet var då placerat på

ett slags bår med stänger. Så sent som 1527 uppges i domkyrkans räkenskaper att en snickare hade utkvitterat 10 mark för att han tillverkat en ny bår ”som *sancte erici helgedomar* bäres oppa”.⁵⁹ I räkenskaperna finns även intressanta upplysningar om själva processionsvägen. 1499 antecknas t.ex. att en viss Martin Andersson fått betalt för att han uppfört bodar med nävertak längs ”*sancte ericis* veg i vpsale”.⁶⁰ Här åsyftas uppenbarligen det viktiga pilgrimsstråket mellan Gamla och nuvarande Uppsala som alltså hade namngivits efter helgonet. Notisen är värdefull också för att den visar att det har förekommit handelsverksamhet här, rimligtvis med pilgrimerna som den främsta målgruppen. Uttyrningen av salubodar var tydligen ett sätt för domkyrkan att skaffa sig extra inkomster.

Tack vare räkenskapsmaterialet får man även en inblick i hur den permanenta bebyggelsen i domkyrkans omedelbara närhet gradvis expanderade.⁶¹ På 1490-talet påbörjades t.ex. uppförandet av ett större sammanhängande byggnadskomplex i södra delen av kyrkogården, som i äldre handlingar går under beteckningen Sankta Barbaras hus och kapell.⁶² Här ingick en välvd passage med en trappa som ledde upp från nuvarande Biskopsgatan till kyrkogården. Passagen tycks ha fungerat som stiglucka för dem som anlände till domkyrkan söderifrån. Enligt fornforskaren och sekreteraren vid Riksarkivet, Elias Palmskiöld, fanns här ännu mot slutet av 1600-talet frag-

mentariska figurmålningar som rimligtvis bör ha tillkommit under senmedeltiden.⁶³ Vilka scener som återgavs är inte känt, men placeringen i anslutning till kyrkogården talar för att det kan ha varit fråga om s.k. stationsbilder med motiv hämtade ur Jesu lidandes historia. Sådana är också belagda från Tortuna i Västmanland, Kumla i Närke och Vadstena i Östergötland.⁶⁴ Bilderna har varit avsedda att fungera som utgångspunkter för enskild andakt och kontemplation kring passionshistorien. Genom att de befann sig på kyrkogården kan man här tala om en gradvis stegring av den visuella upplevelsen för dem som under senmedeltiden vallfärdade till Sankt Eriks relik.

Väl inne i domkyrkan möttes besökaren av en rad andaktsplatser med anknytning till helgonkungen. Längst i väster fanns dessutom en ännu bevarad brunn, som åtminstone på 1600-talet ansågs vara den källa som enligt legenden hade bildats av hans blod i samband med martyriet.⁶⁵ I centrum för kulten befann sig naturligtvis skrinet med relikerna som var placerat i högkorets östligaste del.⁶⁶ Skrinet hade vid 1400-talets början förnyats och förstörats till närmast kolossala proportioner av guldsmeden Lambrekt från Stockholm.⁶⁷ När det 1573 smältes ner på uppdrag av Johan III konstaterade man att metallvikten uppgick till hela 107,4 kg, varav 1,2 kg var rent guld och resten silver.⁶⁸ Det kan jämföras med det nuvarande skrinet, som bara väger drygt 34

kg, och som 1574 beställdes av Johan III och hans hustru Katarina Jagellonica. Lam-brechts skrin var uppställt inuti en tumbaliknande konstruktion av sten, som gick under beteckningen "Sankt Eriks grav", och som avlägsnades vid en omgestaltning av högkoret 1577–78.⁶⁹ När tumban uppfördes är inte känt, men det skedde troligen i samband med att det nya förstorade skrinet blev färdigt omkring 1415.⁷⁰ Ett par fragment av graven med en latinsk inskrift om Sankt Erik förvarades i domkyrkan ända fram till den stora stadsbranden i Uppsala 1702, då även de gick förlorade (fig. 7).⁷¹

Vid helgongraven fanns en offerstock av sten som omtalas i räkenskaperna från 1490-talet.⁷² Uppgiften är av stort intresse eftersom den visar att kyrkobesökarna, åtminstone under de större festdagarna, har kunnat få tillträde till högkoret där skrinet hade sin plats. I räkenskaperna avlönas också en särskild vaktmästare (*custos*) i koret, som troligen hade i uppdrag att hålla ordning på besökarna och att nedteckna eventuella nya mirakler.⁷³ Två sådana tillfogades faktiskt till den ursprungliga mirakelsamlingen i början av 1400-talet.⁷⁴ Vaktmästaren ansvarade dessutom för skötseln av den ljuskrona med en ständigt brinnande lampa som riksföreståndaren Sten Sture d.ä. på 1470-talet hade skänkt till altaret framför Sankt Eriks grav.⁷⁵ På altaret stod ett stort skåp med målade och skulpterade scener ur kungahelgonets legend som även det var

donerat av Sten Sture (se fig. 12–14). I domkyrkan fanns dessutom ytterligare ett par föremål med anknytning till Sankt Erik, men det är osäkert var de var placerade. Förutom det redan beskrivna baneret var man i besittning av en blodbestänkt tagelskjorta, som ansågs vara identisk med den som kungen enligt legenden hade burit närmast sin kropp för att späka sig, liksom av en ännu bevarad begravningskrona av förgylld metall (fig. 8).⁷⁶ Under 1300-talet utökades beståndet av kultföremål ytterligare genom att vissa av benen överfördes från skrinet till nytillverkade relikvarier, bl.a. ett som var utformat som en hand av silver (*manem argenteum*).⁷⁷ Avsikten har uppenbarligen varit att skapa ännu flera andaktsplatser inne i kyrkan.

I takt med att kulten fick fastare former ökade också Sankt Eriks betydelse i den svenska politiken. 1371 omtalas han t.ex. i ett kungligt brev tillsammans med Petrus, Paulus, Lars, Sigfrid, Henrik och Eskil som en av rikets främsta beskyddare (*patrones regni*). Flera liknande belägg finns från 1400- och 1500-talen. Under 1400-talet instiftades dessutom en särskild kyrklig fest till rikspatronernas ära (*festum patronorum regni*).⁷⁸ Utvecklingen gör sig även bemärkt i bildkonsten. När Erik av Pommern 1439 till sist blev definitivt avsatt från den svenska tronen lät riksrådet tillverka ett sigill med en bild av helgonkungen iförd rustning och hållande ett baner i sin högra hand (fig. 5).

Här framträder Sankt Erik alltså närmast som en symbol för de nationella frihetssträvandena i 1430-talets Sverige. Mot en sådan bakgrund är det inte överraskande att riksföreståndaren Sten Sture i samband med förberedelserna inför korståget mot ryssarna 1495 vände sig till domkapitlet i Uppsala för att utverka tillstånd att få låna med sig Sankt Eriks baner, som han hoppades skulle ge ”lykke och segher” i kampen mot ”the hælge cristne troes fiende”.⁷⁹ Den kyrkliga och politiska utvecklingen under 1300- och 1400-talen hade gjort att helgonkungens ställning som nationens och den katolska lärans särskilda beskyddare nu framstod som en självklarhet. Domkapitlets lanseringsstrategi måste därför betraktas som ytterst lyckosam.

En legendikonografi tar form

Medeltidens fromhetsliv byggde i hög grad på det visuella och det taktila. Det var inte bara viktigt att få se de undergörande föremålen utan också att få röra vid dem. Därför är det särskilt intressant att notera att den begravningskrona som nu förvaras inuti Sankt Eriks skrin uppvisar tydliga tecken på att ofta ha blivit vidrörd, vilket framförallt märks på den delvis bevarade stendekoren (se fig. 8).⁸⁰ Förklaringen kan vara att kronan under medeltiden har förevisats som en relik för de pilgrimer som sökte sig till helgonskrinet i domkyrkans högkor. Vördnaden för Erik kunde även ta sig andra

konkreta uttryck. Uppgifter från 1600-talet tyder på att det i domkyrkans västportal under medeltiden fanns en skulpterad bild av helgonkungen som sjukdomsdrabbade personer brukade röra vid för att återfå hälsan.⁸¹ Eftersom bruket ansågs vidskepligt avlägsnades bilden i samband med reformationen. Enligt Olof Rudbeck var mittposten under den försvunna skulpturen ännu mot slutet av 1600-talet så slät att man fick intrycket att den hade blivit slipad.⁸² Upplysningen är av stort intresse eftersom den utgör det enda kända belägget för att en Eriksbild har ansetts vara undergörande.

Mot slutet av 1300-talet inleddes en nyorientering inom det andliga livet i Europa som bl.a. innebar att en större vikt än tidigare lades vid den troendes personliga engagemang och inlevelse.⁸³ För kyrkans del blev det därför viktigt att levandegöra de heliga gestalternas liv och martyrier för besökaren, och här spelade bildkonsten en central roll. Berättande scener ur Bibeln och helgonlegenderna hade naturligtvis förekommit tidigare, men under senmedeltiden skapades ett mera genomtänkt visuellt system för att tillgodose de nya kraven på direkt kommunikation med betraktaren. I synnerhet de figurrika kalkmålningarna och altarskäpen lämpade sig väl för den dramatiskt stegrade realism som nu efterfrågades. Till vissa bilder knöts också förmånliga avlatter, vilket gjorde dem särskilt attraktiva.⁸⁴

Med tanke på den internationella utveck-

lingen är det knappast förvånande att berättande bildsviter med motiv ur Erikslegenden dyker upp först ett stycke in på 1400-talet. Karaktäristiskt nog har samtliga kända längre sviter tillkommit i Uppsala med omnejd.⁸⁵ Motiven hämtades från några av de viktigaste episoderna ur legenden, medan bildformlerna delvis lånades från den redan etablerade helgonikonografen. Här spelade som nämnts Sankt Olof en särskilt viktig roll som förebild. Det framgår inte minst av ett par senmedeltida altarskåp, där de båda helgonkungarna uppträder tillsammans. I ett altarskåp från Länna kyrka i Uppland från 1400-talets senare del avbildas t.ex. Erik och Olof i skulpterad form i corpus, medan flyglarna har målade scener ur deras respektive legend (fig. 9). Intressant nog har man här återanvänt två 1300-tals-skulpturer som infogats i ett nyttilverkat skåp med berättande scener. Legendmotiven har uppenbarligen varit avsedda att avläsas parallellt. Nederst återges helgonkungarnas martyrier och överst ser man dem i aktion under varsin dramatisk sjöresa: till vänster Eriks korståg till Finland och till höger Olofs kappsegling med sin halvbror Harald. Överhuvudtaget tycks man i de senmedeltida framställningarna av de båda helgonen ha satsat på att illustrera vissa gemensamma nyckelscener. Vid sidan av martyriet och den äventyrliga sjöfärden förekommer även skildringar av deras kröning, liksom hur de fromt deltar i firandet av mässan.⁸⁶

Hur utformandet av Sankt Eriks legend-

ikonografi gick till i detalj är naturligtvis svårt att avgöra, men rimligtvis har det handlat om ett samarbete mellan beställarna och de målare, skulptörer och andra hantverkare som fick i uppdrag att utföra de tidigaste avbildningarna. Att domkapitlet i Uppsala har spelat en framträdande roll i sammanhanget framstår också som troligt.⁸⁷ När ikonografen väl etablerats kunde den sedan även reproduceras i andra sammanhang. Någon mera omfattande spridning verkar de narrativa bildsviterna emellertid inte ha fått, utan de har i stort sett varit begränsade till helgonets kultcentrum i Uppsalaområdet. Eftersom avsikten med legendskildringarna måste ha varit att ge besökarna en möjlighet att leva sig in i Sankt Eriks liv och martyrium är det inte förvånande att de utförligaste sviterna har funnits i anslutning till de viktigaste andaktsplatserna, dels vid skrinet i Uppsala domkyrka, dels vid helgonets ursprungliga grav i Gamla Uppsala. På så sätt kunde man åstadkomma en maximal stegring av den visuella upplevelsen i samband med besöket vid helgonets mest centrala kultplatser.

Dessvärre återstår idag bara enstaka rester av legendframställningarna, vilket gör att man måste förlita sig på äldre beskrivningar och avbildningar. Till de tidigaste kan man sannolikt räkna en målningssvit i Gamla Uppsala kyrka, som tillkom under ärkebiskopen Bengt Jönssons (Oxenstierna) ämbets tid 1448–57, och som nu endast är

känd genom en serie träsnitt publicerade av Johan Peringskiöld 1710.⁸⁸ Den befann sig på långhusets nordvägg och visade Erikslegenden fördelad på sju scener (fig. 10).⁸⁹ Utsmyckningen var i ganska dåligt skick redan i början av 1700-talet, men av träsnitten att döma framställdes här: 1. kröningen, 2. hur kungen avstod från att ta emot skatt av sina underlydande, 3. hur han begav sig på korståg, 4. hur han hyllades av finnarna, 5. hur han tillsammans med Sankt Henrik närvarade vid deras dop, 6. hur han firade mässan strax innan martyriet samt 7. hur han dödades av sina fiender. Målningarnas placering nederst på väggen mittemot Sankt Eriks ursprungliga grav tyder på att de har haft karaktären av ett slags stationsbilder som gjort det möjligt för betraktaren att på nära håll leva sig in i helgonets liv och martyrium. De båda avslutande scenerna var försedda med inskrifter på fornsvenska, vilka kanske var avsedda att ytterligare stegra dramatiken kring själva martyriet.

Under 1400-talet tillkom inte mindre än tre omfattande legendsviter i Uppsala domkyrka (fig. 11–15). Två av dem var placerade i anslutning till helgonets skrin och grav i högkoret, medan den tredje i restaurerat skick fortfarande finns att beskåda i det De Geerska gravkoret.⁹⁰ Utsmyckningarna i högkoret utgjordes av en tapet och ett altarskåp, vilka dessvärre båda gick förlorade i 1702 års brand. Tapeten var enligt en inventarieförteckning från 1600-talet hela

13,5 m lång och 1,5 m hög.⁹¹ Formatet talar för att den var avsedd att sättas upp i högkorets östra del som en inramning till graven och helgonskrinet. Förmodligen hängde den inte uppe under hela året, utan bara i samband med vissa särskilda högtider. Peringskiöld uppger att tapeten visade ”kungens historiska actioner”, vilket bör innebära att den illustrerade Sankt Eriks liv från kröningen till martyriet.⁹² Enligt Rudbeck avbildades kungen här sex eller sju gånger iförd krona, kjortel och hosor i blått och en mantel av guldbrokad.⁹³ Antalet scener har alltså varit ungefär detsamma som i Gamla Uppsala. Några ordentliga avbildningar av tapeten hann dessvärre inte göras innan den förstördes, men Rudbeck har publicerat två träsnitt med detaljer som dels visar Sankt Eriks krönta huvud, dels den båt som han färdades med under korståget till Finland (fig. 11).⁹⁴ Utförandet talar för en datering till 1400-talets mitt eller något senare.

Våren 1472 invigde ärkebiskopen Jakob Ulvsson ett nymurat altare framför Sankt Eriks skrin och grav i domkyrkans högkor. Ovanpå altaret placerades ett stort skåp som innehöll den mest omfattande sviten med motiv ur Erikslegenden som man överhuvudtaget känner till.⁹⁵ Här fanns tolv målade och skulpterade scener som skildrade helgonets historia från kröningen till martyriet (fig. 12–13). Bilderna åtföljdes av latinska inskriptioner som delvis var hämtade direkt från legendtexten. I skåpet in-

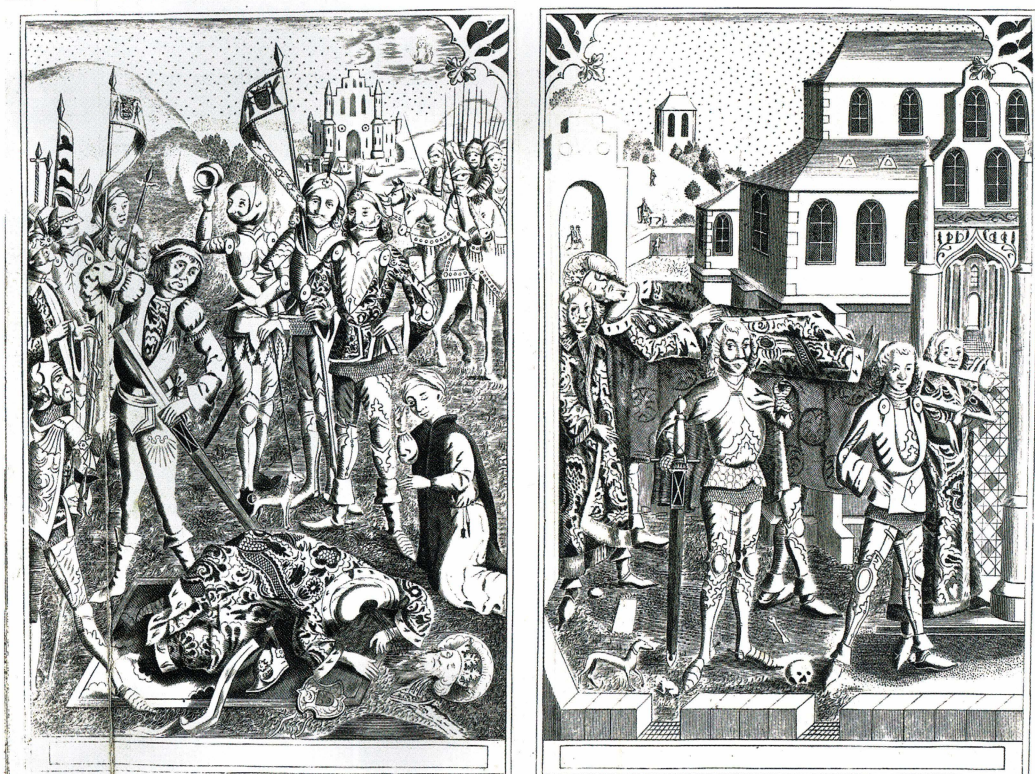

Fig. 13. Erikslegenden. Detalj från ett nu förlorat altarskåp i Uppsala domkyrka. Kopparstick i Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* (1719).

gick dessutom en unik målad framställning av två pilgrimer knäfallande i bön framför Sankt Eriks skrin (fig. 14). Nedtill på ramen fanns inskriften: "Translate · sunt · reliquie · eius · anno · domini · m · cc · lvii ·" (=Hans relikier skrinlades i Herrens år 1257). Uppenbarligen rörde det sig alltså om en skildring av helgonkungens skrinlägg-

ning i Gamla Uppsala. Någon historiskt korrekt iscensättning av 1257 års translation skall man naturligtvis inte förvänta sig här, men en intressant detalj i sammanhanget är alla de votivgåvor med avbildningar av botade kroppsdelar, som är synliga till höger i bildfältet, och som uppenbarligen har varit upphängda i anslutning till skrinet.

Uppgifter om sådana votivgåvor av vax och ädelmetall förekommer som nämnts på flera håll i Eriksmiraklerna.⁹⁶ Altarskåpet var av allt att döma bekostat av riksföreståndaren Sten Sture d.ä., som var en ivrig anhängare av Erikskulten. Han hade på 1470-talet även skänkt en ljuskrona med en ständigt brinnande lampa till altartiftelsen i högkoret.⁹⁷ Av domkyrkans räkenskaper framgår att han dessutom instiftade en mäsja till Sankt Erik och rikets patroner som skulle läsas varje vecka vid altaret framför skrinet. Stiftelsen var i funktion ända fram till den s.k. reformationensdagen i Västerås 1527 då den till sist upphävdes.⁹⁸

Endast bildsviten i det De Geerska gravkoret i domkyrkans sydöstra del finns fortfarande i behåll (fig. 15).⁹⁹ Målningarna ger intryck av att ha tillkommit omkring 1480 och stilen talar för att de är utförda av Albertus Pictors verkstad. Sedan de återupptäckts 1891 blev de föremål för en ganska hårdhänt och delvis felaktig restaurering av konstnären J. A. G. Acke.¹⁰⁰ På korets västvägg finns därför idag sex delvis förvanskade scener som i sitt ursprungliga skick troligen har skildrat Erikslegenden från kröningen till martyriet. Mest missvisande är gestaltningarna av kröningen och martyriet som vid restaureringen på 1890-talet förvandlades till Sankt Henriks biskopsvigning och en obestämd stridsscen där Erik fortfarande är i livet. På östväggen mitt emot finns på motsvarande sätt fyra likaledes missförstå-

da framställningar av Sankt Olofs legend. Uppenbarligen har man vid restaureringen utgått ifrån att även de behandlade Sankt Eriks historia. Eftersom helgonkungarnas ikonografi är så pass snarlik är sammanblandningen fullt förstäelig, men följderna har blivit att läsordningen i målningssviten idag framstår som helt förvirrande. Sankt Eriks kröning kommer t.ex. i den restaurerade sviten efter korståget till Finland och omedelbart före martyriet, vilket naturligtvis inte kan vara korrekt.¹⁰¹ Med största sannolikhet har scenerna på den östra väggen istället visat hur Olof seglade ikapp med sin halvbror Harald, hur han gick i mässan, hur han kröntes och hur han till sist mötte döden i slaget vid Stiklestad den 29 juli 1030. Parallellställningen av scener ur Eriks och Olofs respektive legender har som nämnts motsvarigheter på flera håll, inte minst i de senmedeltida altarskåpen. Liksom i Lännaskåpet har man här utgått från vissa gemensamma nyckelscener som tydligen betraktades som särskilt viktiga: kröningen, sjöresan, mässfirandet och martyriet (jfr fig. 9). De Geerska koret var under medeltiden vigd till Sankt Erik och Sankt Olof, vilket gör att motivvalet framstår som fullkomligt logiskt. Däremot är det osäkert om det fanns några relikier av helgonkungarna eller andra attraktiva kultobjekt här. Uppgifter om sådana saknas i varje fall i de bevarade inventarieförteckningarna över korets egendomar från 1444 och 1475.¹⁰²

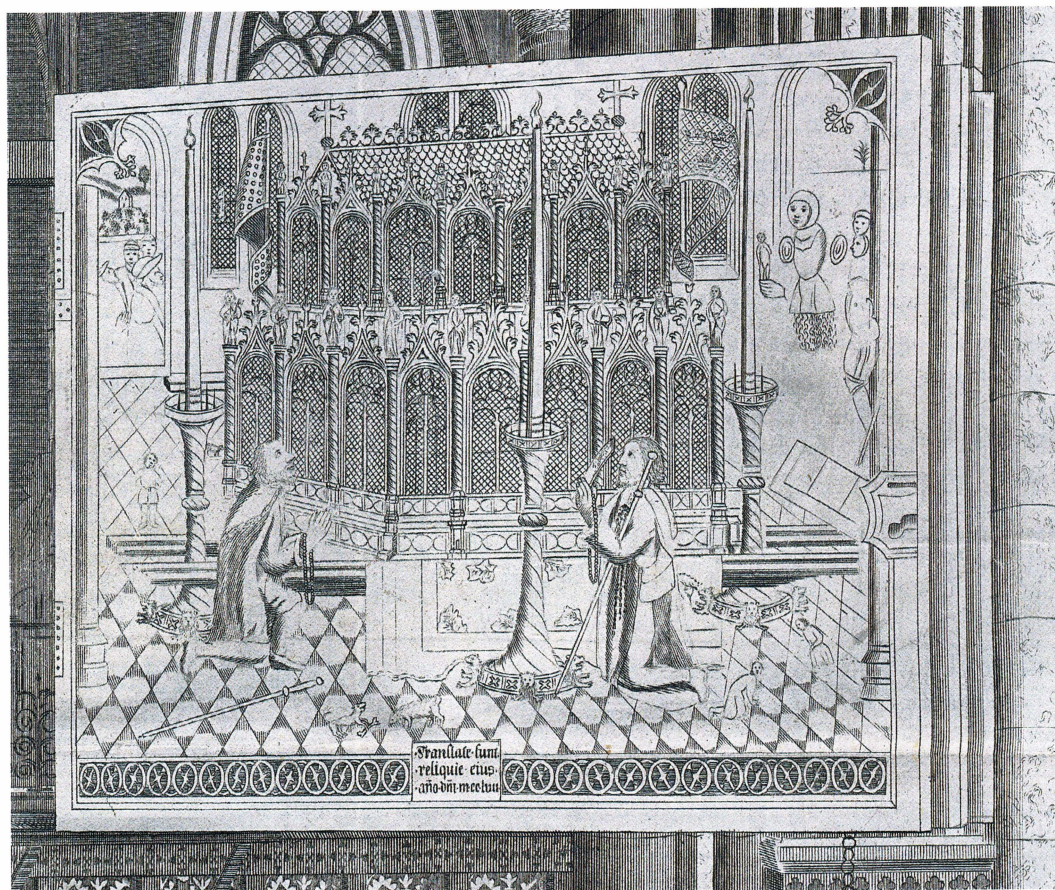

Fig. 14. Pilgrimer i bön inför Sankt Eriks skrin. Detalj ur ett nu förlorat altarskåp med scener ur Erikslegenden från Uppsala domkyrka. Kopparstick i Johan Peringskiölds Monumenta Ullerakerensia (1719). Lägg märke till de många votivgåvor av vax som är upphängda till höger i bildsfältet. Inskriften nedtill anger 1257 som helgonets skrinläggningsår.

Som genomgången visar har Sankt Eriks legendikonografi skapats i Uppsala under 1400-talet. Motiven har uppenbarligen

valts för att framhäva kungens fromhet och frikostighet i enlighet med den medeltida uppfattningen om den rättrådige härskarens

ren (*rex justus*).¹⁰³ På så sätt kan de indirekt också uppfattas som ett slags illustrerade furstespeglar, där de samtida regenterna kunde finna föredömliga exempel på hur en härskare borde bete sig. Utsmyckningarnas utformning har varierat något, men sex huvudmotiv låter sig urskiljas: 1. kröningen, 2. hur kungen avböjer skatt från sina undersåtar, 3. korståget till Finland, 4. finnarnas omvändelse och dop, 5. den sista mässan och 6. martyriet. Inom ramen för det grundläggande ikonografiska programmet har vissa avvikelser kunnat förekomma. Framförallt har det av Sten Sture bekostade altarskåpet utmärkt sig genom sin figur- och motivriktighet, där skildringen av korståget och martyriet sträckte sig över flera scener (fig. 12–13). Skåpet avviker också i det att Erik här skildrades som en äldre man med skägg och långt hår, medan han i tapeten och kalkmålningarna framträdde som slätrakad och till synes yngre. Störst variationer i framställningssättet har martyriet. I Lännaskåpet och i muralmålningen i det De Geerska koret blir kungen halshuggen på slagfältet, samtidigt som stridigheterna fortfarande pågår runt omkring. På altarskåpet i domkyrkan och i målningarna i Gamla Uppsala har han istället blivit föremål för en regelrätt avrättning efter det att kampen redan upphört. Överhuvudet har det förstörda altarskåpet innehållit en rad intressanta detaljer som saknas i de övriga kända utsmyckningarna. Vid sidan av den redan omtalade framställningen av

skrinläggningen 1257 fanns här en skildring av vad som måste betecknas som helgonets första mirakel (fig. 13–14). I martyriescenen ser man nämligen den blinda kvinna som enligt Erikslegenden återfick sin syn sedan hon bestrukt sina ögon med den halshuggne kungens blod.

Utanför Uppsala är legendmotiven som nämnts förhållandevis sällsynta, och några längre sviter är inte möjliga att belägga. De legendscener som trots allt finns uppvisar också vissa avvikelser i förhållande till dem i Uppsala. Som exempel kan nämnas en kalkmålning i vapenhuset i Kungs-Husby kyrka i Uppland från omkring 1500, där Sankt Erik vid martyriet bär ögonbindel men saknar krona och gloria.¹⁰⁴ Han låter sig ändå identifieras genom att man här har inkluderat den knäfallande blinda kvinnan som återfick sin syn då hon strök kungens nyligen utgjutna blod över sina ögon.¹⁰⁵ Dessutom finns i bildfältet intill något som måste tolkas som en unik framställning av hur Sankt Eriks relikskrin bärs i procession.¹⁰⁶ Ytterligare ett par möjliga legendscener har bevarats i Odensala, Danmark och Roslagsbro i Uppland.¹⁰⁷ Liksom i De Geerska koret i Uppsala domkyrka är det inte otänkbart att man här har parallellställt scener ur Sankt Eriks och Sankt Olofs respektive legend, men målningarnas delvis fragmentariska tillstånd i kombination med felaktiga restaureringar gör att några säkra slutsatser knappast kan dras.

Fig. 15. Scener ur Erikslegenden. Hårt restaurerad målningsväv i det De Geerska gravkoret i Uppsala domkyrka. Foto Olle Norling.

Ett försök att runda av

Huvudavsikten med den här presenterade undersökningen har varit att visa hur man i Uppsala under medeltiden målmedvetet strävade efter att bygga upp ett attraktivt och konkurrenskraftigt centrum för Erikskulten med flera olika besöks- och andaktsplatser, där även bildkonsten spelade en framträdande roll. Under 1200-talets senare del utvecklades en bildformel, enligt vilken Erik framställdes som en höggotisk idealfurste med krona, spira och riksäpple (fig. 3–4). Efterhand byttes spiran och äpplet ut mot ett svärd och ett baner. Avsikten var troligen att knyta an mera direkt till händelserna i Erikslegenden (fig. 5–6). Svärdet var det som kungen halshöggs med och baneret skall han ha fört med sig på korståget till Finland.

Som en följd av förändringarna inom fromhetslivet under senmedeltiden skapades en särskild legendikonografi, där Sankt Eriks liv och martyrium skildrades i dramatiskt gestaltade scener. Karaktäristiskt nog verkar de mest omfattande legendsviterna ha befunnit sig i anslutning till de viktigaste andaktsplatserna, dels vid skrinet i domkyrkan, dels vid helgonets ursprungliga grav i Gamla Uppsala. På så sätt kunde man erbjuda en effektiv inramning till besöket vid helgonets skrin och grav. Rimligtvis har domkapitlet i Uppsala spelat en framträdande roll vid utformandet av det ikonografiska programmet, även om det inte uttryckligen framgår av det bevarade

källmaterialet. Impulserna hämtades från den internationella helgonikonografin med Sankt Olof som den främsta förebilden.

Erikskulten hade till en början en övervägande exklusiv karaktär, men efterhand verkar domkapitlets satsning på att popularisera helgonet inom alla samhällsgrupper ha vunnit framgång. Ett intressant exempel finns i ett brev som den tyske köpmannen Bernhard Osenbrügge skrev till rådet i Danzig sensommaren 1434, där han bl.a. kommenterar den då nyligen påbörjade revoltens mot unionskungen Erik av Pommern och hans regim.¹⁰⁸ Brevskrivaren uppger här att en stor skara bönder hade slutit upp på upprorsledaren Engelbrekts sida med motiveringen att det nuförtiden fanns alldeles för många skatter, tullar och andra pålagor i riket. Man längtade därför tillbaka till de idealiska förhållanden som hade varit rådande under Sankt Eriks regering (*i uortijden by konynk Erix tiden*). Liksom i 1400-talets bildkonst framstår helgonkungen här som en rättvis och folkkär regent som inte krävde ut oskäligen skatter av sina undersåtar. Även protokollen från Uppsala möte 1593, då Sverige officiellt övergick till protestantismen, vittnar om att Erikskulten nu hade hunnit få en stabil folklig förankring. Vid en av sessionerna uppmärksammades det bekymmersamma förhållandet att allmogen fortfarande dyrkade den döde kungen som "en Gudh", och man beslutade därför att relikskrinet i domkyrkan skulle flyttas.¹⁰⁹

Historikern Anders Fröjmark har med utgångspunkt från framförallt engelsk och fransk forskning påpekat att det folkliga in-tresset för en helgonkult ofta kunde avta när den väl hade blivit institutionaliserad.¹¹⁰ Helgon som var så etablerade att de fanns åter-givna i bildkonsten utförde sällan några nya mirakler, och om så ändå skedde blev de inte nedteknade eftersom deras ställning som heliga gestalter redan var obestridlig.¹¹¹ Det är därför värt att notera att Uppsala dom-kyrka vid medeltidens slut började lansera ett helt nytt helgon som av en händelse hade samma förnamn som det gamla, nämligen professorn och historieskrivaren Ericus Olai. Han hade vid sin död 1486 begravts på dom-kyrkans kyrkogård, där han blev föremål för en hastigt uppblossande helgonkult.¹¹² Även om de skriftliga beläggen inskränker sig till ett fåtal förefaller det som om domkapitlet i Uppsala har insett fördelarna med att låta en gammal etablerad kult få draghjälp av en ny som för tillfället verkade vara mera dynamisk. Uppenbarligen har man från all-mänhetens sida uppfattat det som att det nu fanns två verksamma helgon i domkyrkan. I ett brev från Metta Ivarsdotter (Dyre) till riksföreståndaren Svante Nilsson Sture i au-gusti 1504 talas det t.ex. om en vallfärd till ”sancti erik konungh och helge doctor erik” i Uppsala.¹¹³ Förmodligen har en sådan dub-belverkande helgonkult kunnat betraktas som någonting ytterst attraktivt. Om inte reformationen kommit emellan skulle den

därför säkert ha vidareutvecklats av domka-pitlet i Uppsala.

Exkurs. Helgonkungen i Roslagsbro

I Roslagsbro kyrka i sydöstra Uppland finns en omkring 235 cm hög eksulptur som vi-sar en helgonkung i helfigur stående ovanpå en underliggare (se fig. 2).¹¹⁴ Skulpturen är utförd i höggotisk stil och brukar dateras till 1300-talets början. Trots att kronan, att-ributen och det mesta av polykromin saknas är det uppenbart att det rör sig om ett hög-klassigt arbete. Högerhanden, som länge varit försvunnen, återfanns i samband med restaureringsarbeten 1959. Av vänsterhan-den finns däremot inga som helst spår.

Några uppgifter om skulpturen har inte påträffats i Roslagsbro kyrkas äldre hand-lingar, men den omtalas vid ett par tillfäl-len i den antikvariska litteraturen.¹¹⁵ Första gången den uppmärksammas är i Johannes Rhezelius reseanteckningar från 1635, där den i förbigående omtalas som ”S. Olofz bäläte”.¹¹⁶ Den var då liksom nu uppställd i långhusets sydöstra del. En egendomlig de-talj är att Rhezelius uppger att ett begravningsvapen från 1593 var upphängt på hel-gonkungens ena hand.¹¹⁷ Upplysningen bör kunna tolkas som ett belägg för att skulptu-ren redan nu saknade attribut, annars skulle man väl knappast ha kunnat behänga den med en vapensköld.¹¹⁸

Nästa gång kungahelgonet dyker upp i den antikvariska litteraturen är i Johan

Peringskiölds "Monumenta Uplandica" från 1600-talets senare del, där det utan någon närmare motivering presenteras som en framställning av Sankt Erik.¹¹⁹ I takt med att kunskapen om den medeltida bildkonsten växte under 1800- och 1900-talen befestes uppfattningen att det var den svenske och inte den norske helgonkungen som återgavs här.¹²⁰ Slutsatsen var delvis grundad på ikonografiska jämförelser mellan de båda kungahelgonen, som visade att Erik under den höggotiska perioden vanligen avbildades stående och slätrakad, medan Olof ofta brukade framställas sittande och med skägg. Ett problem i sammanhanget utgjorde underliggaren, som oftare brukar förekomma i avbildningarna av Sankt Olof. I det uppländska materialet finns dock säkra belägg för att även Erik har kunnat skildras stående ovanpå en underliggare, bl.a. i det ovan nämnda altarskåpet från Länna (se fig. 9).

När helgonkungens högerhand återfanns 1959 kunde man konstatera att den måste ha gripit om ett långsmalt föremål. 1981 publicerade Mereth Lindgren en artikel där hon påpekade att vissa av de fragmentariska senmedeltida kalkmålningarna på väggen intill helgonfiguren var hämtade ur Sankt Olofs legend.¹²¹ Hon drog därför slutsatsen att skulpturen varit avsedd att återge den norske helgonkungen som därmed bör ha hållit en långskaftad yxa i sin högra hand. Argumentationen kan förefalla övertygande. Samtidigt är det viktigt att

understryka att högerhandens utformning inte utesluter att fingrarna har omslutit en spira, d.v.s. Sankt Eriks huvudattribut i den höggotiska bildkonsten. Dessutom är frågan om inte de delvis fragmentariska senmedeltida målningarna i anslutning till skulpturen, precis som i Uppsala domkyrka, ursprungligen har visat scener ur både Sankt Eriks och Sankt Olofs legend. På sydväggen i Roslagsbro förekommer t.ex. två olika skeppsmotiv, av vilka det ena bör vara Olofs kappsegling medan det andra skulle kunna tolkas som Eriks färd till Finland. Möjligen har ytterligare ett par scener ur Erikslegenden funnits på de nu så gott som helt utplånade väggytorna i sydöstra delen av kyrkans långhus. Man kan därför inte utesluta att kungahelgonet från Roslagsbro trots allt faktiskt har varit avsett att återge Sankt Erik.

Noter

- 1 Äldsta bevarade belägget är ett sigillavtryck från 1376. Första gången stadsvapnet uttryckligen sägs återge Sankt Erik är i Johannes Messenius Stockholmskrönika från 1620-talet (KB M 41). Bengt Thordeman har därför hävdad att det inte är Erik som avses i de medeltida avbildningarna, utan att det istället rör sig om idealiserade återgivning- ar av kungen av Sverige i största allmänhet (Thordeman 1954a s. 200 ff). Som motive-

- ring anges att Stockholm under 1300-talet utvecklades till att bli en mera stadigvarande residensplats för de svenska regenterna jämfört med tidigare. Viktigare i sammanhanget är nog emellertid att den svenska huvudstaden just under 1300-talet blev fastare knuten till Uppsala stift, samtidigt som inflytandet från Strängnäs minskade (jfr Simonsson 1920 s. 10 ff). Att Sankt Erik placerades i stadens sigill kan därmed ha varit ett sätt att markera att man lydde under ärkestiftet. Annars hade det väl fallit sig mera naturligt att välja Strängnäs stifts Sankt Botvid eller köpmännens särskilda skyddshelgon Sankt Nikolaus som symbol. I sammanhanget kan det också vara värt att notera att Storkyrkan i Stockholm under medeltiden var i besittning av en förgylld krona som ansågs ha tillhört Sankt Erik ("S:ti Erics krono"). När den konfiskerades av Gustav Vasa den 15 mars 1529 uppges att den vägde 2,5 lödiga mark ("Stockholms stads tänkebok 1524-1529" i *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1914 s. 223). Upplysningen är av stort intresse eftersom den visar att det har funnits en förmodad Eriksrelik i Stockholm. Däremot kan man naturligtvis inte yttra sig om kronans autenticitet och ålder.
- 2 För utförandet svarade konstnären Yngve Berg. Hans förlaga var färdig redan 1923, men godkändes först elva år senare av regeringen.
 - 3 Jfr Lindgren 1981 s. 149 f och Jacobsson 2002 s.292 ff.
 - 4 Se Larsson 1996.
 - 5 Thordeman 1954a s. 174 ff; Jacobsson 2002 s. 287-323. Det gäller i synnerhet för de träskulpturer där såväl attributen som händerna har gått förlorade. Även i det senmedeltida kalkmåleriet finns uppenbara likheter som troligen varit helt avsiktliga.
 - 6 Bolin 1953 s. 248-256. Hans ibland anförda patronymikon Jedvardsson är bl.a. belagt i den norska *Sverresagan* från omkring 1200.
 - 7 Liber ecclesiae Vallentunensis s. 36, s. 122; Helander 2001 s. 263 ff.
 - 8 DS 825.
 - 9 Jfr Ahnlund 1954 s. 109-154.
 - 10 Ytterligare ett par förmodade tidiga Eriksbilder förekommer, men eftersom både motiven och dateringen är osäkra uppmärksammas de inte här. Det gäller t.ex. ett spänne från Persnäs socken på Öland, bonaden från Skog i Hälsingland samt ett par kalkmålningar i Eriksberg i Västergötland och Hjälmseryd i Småland (jfr Thordeman 1954a s. 182 ff, s. 202 ff och Hernfjäll 1993 s. 29-37).
 - 11 Bengtsson 1999 s. 117-173.
 - 12 Gallén & Lundén 1960 s. 55.
 - 13 Jfr Lundegårdh 1997 s. 127-136.
 - 14 Helander 1989 s. 60 ff; Dahlbäck 1993 s. 135-172; Lundegårdh 1997 s. 118 f; Helander 2001 s. 83 ff. Av ett påvebrev från 1224 framgår att Uppsala sedan en tid saknade domkapitel (DS 225). Innan dess hade man uppenbarligen haft ett s.k. regulärt kapitel bestående av prästmunkar som levde i komunitet med varandra.

- 15 Inrättandet av det nya kapitlet har satts i samband med den påvliga legaten Vilhelms av Sabina besök i Sverige 1247 (jfr Dahlbäck 1993 s. 149 ff).
- 16 Åsbrink 1935 s. 72–78. Folke tillträdde sitt ämbete som ärkebiskop 1274. Han omtalas som ärkedjäkne första gången den 11 november 1253 (DS 414).
- 17 Jfr Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 57 f, s. 133 ff. Redan i Johan Benedict Bussers *Utkast til beskrifning om Upsala* (1773) anges 1257 som skrinläggningsår, något som också Stefan Söderlind argumenterar för i en artikel i *Historisk tidskrift* (Busser 1773 s. 179; Söderlind 1950 s. 130 ff). I standardverket *Erik den helige* (1954) räknar man dock med en skrinläggning redan under 1100-talet.
- 18 DS 435; Bengtsson 2010 s. 235 ff.
- 19 Gallén & Lundén 1960 s. 55 f.
- 20 Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 271 ff.
- 21 DS 533; Ahnlund 1954 s. 122 f. Notera namnformen "henrici" för Erik som kan beläggas i flera handlingar från 1100- och 1200-talet. Den domkyrka som åsyftas här är naturligtvis den i Gamla Uppsala.
- 22 RAP 3/7 1385; RAppr 1/12 1512; HSH vol. 18 s. 156.
- 23 Fröjmark 1992 s. 22 f.
- 24 Som Christian Lovén påpekat hade Uppsala domkyrka ett påfallande stort antal relikier från just Thomas Becket, men det ansågs säkert bättre med en hel helgonkropp (jfr Carlsson, Göthberg, Dahlbäck, Lovén & Bengtsson 2010 s. 21 f).
- 25 Carlsson, Göthberg, Dahlbäck, Lovén & Bengtsson 2010 s. 23, s. 53 f; Dahlbäck, Simonson, Lovén, Bengtsson & Gejrot 2010 s. 40 ff; Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 271 ff.
- 26 DS 451; Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 271 ff. Jfr även DS 458, 460 och 461.
- 27 DS 546; Dahlbäck, Simonson, Lovén, Bengtsson & Gejrot 2010 s. 46; Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 271 ff.
- 28 DS 555. Brevet är daterat den 9 september 1271.
- 29 Se Christian Lovéns utredning i Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 269–364.
- 30 Den komplicerade byggnadshistorien skildras i Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 287–302. För uppgifter om skrinet och dess placering hänvisas till Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 133–140.
- 31 Äldsta preciserade belägget finns i det s.k. "Registrum ecclesie Upsalensis" som sammanställdes på 1340-talet (DS 3835). Här framgår att man tänkte sig att martyriet inträffade söder om domkyrkan, ungefär där Riddartorget idag breder ut sig.
- 32 Jfr Lovén 2004 s. 28 ff.
- 33 Schmid 1954 s. 155–171; Gallén & Lundén 1960 s. 19–76; *S:t Eriks hystoria* s. 16–22; Brunius 2008 s. 39–45.
- 34 Lundegårdh 1997 s. 128 ff; Jacobsson 2002 s. 289 ff; Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s.73. Äldsta säkra belägget för altaret i Sankt Olofs och Sankt Eriks kor i domkyr-

- kan finns i ett brev daterat den 7 mars 1314 (DS 1960). Förekomsten antyds dock i två testamenten 1301 respektive 1305 (DS 1359 och 1454).
- 35 DS 1769; Dahlbäck, Simonson, Lovén, Bengtsson & Gejrot 2010 s. 64; Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 71 ff.
- 36 DS 3183; DS 3769; Lundegårdh 1997 s. 132–136. Under större delen av 1300-talet residerade påvarna i Avignon i södra Frankrike och inte i Rom.
- 37 Simonsson 1920 s. 7 ff; Ahnlund 1954 s. 123.
- 38 Birger Jarls första hustru Ingeborg var syster till kung Erik Eriksson († 1250). Han härstammade i sin tur i rakt nedstigande led från Sankt Erik.
- 39 Jfr Lundegårdh 1997 s. 121 ff.
- 40 Gallén & Lundén 1960 s. 60, s. 62 f, s. 64 ff, s. 72. Jfr Krötzl 1994 s. 75–79.
- 41 Gallén & Lundén 1960 s. 69 f.
- 42 I handlingarna från Sankta Katarinas av Vadstena kanonisationsprocess från 1470-talet meddelas att det vid hennes grav fanns en riklig mängd av vaxfigurer, käppar och kryckor som skänkts av dem som tillfrisknat med hennes hjälp (Bennett 1985 s.178 f).
- 43 Genom ett beslut 1234 inskräptes att det endast var påven själv som kunde fatta beslut om vilka helgon som skulle dyrkas inom hela kristenheten (Fröjmark 1992 s. 26 ff; Krötzl 1994 s. 48–54).
- 44 *S:t Eriks historia* s. 16–22.
- 45 Jfr Thordeman 1954a s. 210–215.
- 46 Lidén 1999 s. 67–210.
- 47 Thordeman 1954a s. 174 ff; Lindgren 1981 s. 131–150; Lidén 1999 s. 33; Jacobsson 2002 s. 287–314.
- 48 Thordeman 1954a s. 174 ff. Underliggare är den konstvetenskapliga beteckningen på sådana gestalter som befinner sig under fötterna på huvudfiguren i de medeltida helgonframställningarna. Vanligen uppfattas de som symboler för den ondska och ogudaktighet som helgonet bekämpade.
- 49 Ett ciborium är ett kärl på fot avsett för förvaring av konsekrerade oblater.
- 50 Marrow 1979 s. 1–32, s. 190–205; Belting 1981 s. 69–104, s. 263–280; Belting 1990 s.496–510; Åkestam 2010 s. 179–287. Jfr även Ringbom 1965 samt bidragen i *Images of cult and devotion* 2004.
- 51 *Svenska medeltidens rimkrönikor* vol. 3 v. 3657–3678.
- 52 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 144 ff. I handlingarna från 1400-talet går det under beteckningen ”sancte Ericz Baner”. Eftersom fanduken var prydd med ett trekronorsvapen kan det dock knappast ha varit äldre än 1300-talet.
- 53 RÅp 5/11 1495; HSH vol. 18 s. 54; Peringskiöld 1719 s. 56.
- 54 *Sveriges medeltida rimkrönikor* vol. 3 v. 3661 ff.
- 55 Om avlat, se Andrén 1992 s. 89–104 och Källström 2011 s. 47–51.
- 56 KB Fa 12; Carlsson 1944 s. 53 ff. Uppgiften om återfinnandet av graven fanns på en för-

- lorad medeltida inskriftstavla i Gamla Uppsala kyrka, som är känd genom en beskrivning hos Johannes Bureus. Enligt inskriften utlovades 40 dagars avlat åt dem som besökte graven.
- 57 Carlsson, Göthberg, Dahlbäck, Lovén & Bengtsson 2010 s. 379–397. Uppgifterna om kapellet är relativt fåtaliga, men placeringen tyder på att det har haft en viktig funktion.
- 58 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 140.
- 59 RA Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 5 fol. 55v. Med ”helgedomar” avses här troligen i första hand skrinet, men det kan även ha rört sig om baneret, tagel-skjortan och andra föremål som förknippades med helgonet.
- 60 RA Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 2 pag. 204.
- 61 Olyckligtvis finns endast räkenskaperna för åren 1417, 1479–80, 1497–99, 1503–09 och 1527–36 i behåll (RA Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 1–6).
- 62 RA Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 2 pag.174; Carlsson, Göthberg, Dahlbäck, Lovén & Bengtsson 2010 s. 183–186. Nuvarande domkyrkoplan användes fram till 1790-talet som kyrkogård.
- 63 UUB Palmskiöld vol. 283 s. 7 ff.
- 64 Nilsén 1983 s. 114–127; Zachrisson 2003 s. 137–162. Särskilda kyrkogårdsandakter är dokumenterade bl.a. vid domkyrkorna i Linköping och Västerås (se Källström 2011 s.218 f).
- 65 Jfr Lovén 2004 s. 23 ff. Några medeltida belägg för benämningen föreligger emellertid inte. Brunnen är 11 m djup och saknar idag vatten.
- 66 Från 1466 finns en uppgift om att domkyrkans högaltare flyttats (Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 356 ff). Orsaken måste ha varit att man önskade ge större utrymme åt Erikskulten i högkorets östparti.
- 67 För en utförligare beskrivning av skrinets komplicerade historia, se Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 133–140.
- 68 Anledningen till att det konfiskerades tycks ha varit att kungen var i akut behov av kontanta medel för att finansiera det då relativt nyligen påbörjade kriget mot Ryssland (1570–95).
- 69 Bengtsson 2010 s. 239 ff. Den omedelbara orsaken till förändringarna i högkoret var att högaltaret skulle flyttas något österut till den plats där graven tidigare hade stått. En kortfattad beskrivning av det senmedeltida arrangemanget finns i den österrikiske diplomaten Jakob van Beczeks resedagbok från 1567 (jfr Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 139).
- 70 I en bevarad handling från augusti 1414 medger Lambrekt att han hade mottagit 56 nobler (guldmynnt) som skulle användas ”to des schrins behof”, d.v.s. förmodligen till förgyllningen (SD 1989). Det bör innebära att arbetet nu i stort sett var färdigt.
- 71 För en utförligare redogörelse hänvisas till Bengtsson 2010 s. 242 ff.

- 72 RA Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 2 pag. 45, pag. 130, pag. 173.
- 73 Jfr Fröjmark 1992 s. 103 ff.
- 74 Gallén & Lundén 1960 s. 75 f.
- 75 RA Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 2-4; Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 171 f.
- 76 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 141 ff. Ett yllefragment som nu förvaras inuti relikskrinet kan utgöra en lämning av det som uppfattades som helgonets tagelskjorta.
- 77 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 148. Förmodligen rörde det sig om ett armrelikvarium av ungefär samma slag som de som är kända genom skattfyndet från Linköping 1676 (Statens historiska museum inv. nr 6-7. Jfr Nisbeth & Estham 2001 s. 78 ff).
- 78 Ahnlund 1954 s. 135 ff; Berglund 2003 s. 64-69. Urvalet av helgon har varierat. Det är t.ex. värt att notera att Lars saknas i uppräknningen av rikspatronerna i den tryckta versionen av Uppsalamissalet från 1513.
- 79 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 143-146. De ortodoxa ryssarna framställdes i den samtida propagandan ofta som hedningar.
- 80 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 141 ff. Vid en undersökning av kronan på 1940-talet kunde man konstatera att de partier av stenarna som är synliga har en påfallande matt yta, medan de som är dolda av infattningar har behållit sin ursprungliga lyster. Troligen har den matta ytan uppkommit i samband med att man har vidrört och kanske också kysst stenarna (jfr Thordeman 1954b s. 269-288).
- 81 Lovén, Dahlberg & Bengtsson 2010 s. 144 ff.
- 82 Rudbeck vol. 3 (1947) s. 23.
- 83 Marrow 1979 s. 1-32, s. 190-205; Belting 1981 s. 69-104, s. 263-280; Belting 1990 s. 496-510; Åkestam 2010 s. 179-287. Jfr även Ringbom 1965 samt bidragen i *Images of cult and devotion* 2004.
- 84 Melin 2007 s. 59-133; Källström 2011 s. 47 ff.
- 85 Enstaka legendscener från 1400-talets förra hälft finns i Risinge i Östergötland och på Sankt Henriks gravtumba i Nousis i västra Finland (jfr Thordeman 1954a s. 202 ff och Bengtsson & Lovén 2012 s. 24-40).
- 86 Samma tematik dyker intressant nog också upp i ett par bevarade senmedeltida Eriks- och Olofspredikningar (jfr Borgehammar 1995; Lidén 1999 s. 400 ff).
- 87 I vissa fall tycks enskilda medlemmar av domkapitlet själva ha tagit initiativet till stiftandet av bildverk med anknytning till helgonkungen. 1438 skänkte t.ex. kaniken Johan Andersson tillsammans med borgaren Kort Rogge i Stockholm ett altarskåp med bilder av Sankt Erik och Sankt Henrik till karmeliterklostret i Danzig. Skåpet gick förlorat redan på ett tidigt stadium och om utformningen är ingenting känt. Man kan dock inte utesluta att det ingick tidiga legendmotiv här (jfr Thordeman 1954a s. 215 med not 116).

- 88 Peringskiöld 1710 s. 203 ff. Dateringen möjliggörs av att ärkebiskop Bengt Jönssons vapensköld fanns med i utsmyckningen. Målningarna bör alltså ha tillkommit någon gång under hans ämbets tid 1448–57. Peringskiöld har även dokumenterat en nu försvunnen signering i långhuset i Gamla Uppsala som dessvärre var stympad redan på hans tid: "Anno Domini – – picta erat ecclesia ista / hoc facere fecit Dominus – –" (=I Herrens år – – blev denna kyrka målad på uppdrag av herr – –). Fragmentariska rester av de övriga målningarna finns fortfarande i behåll i kyrkan. De hade kalkats över 1805 och togs fram på nytt 1926.
- 89 När kyrkan i Gamla Uppsala återställdes i stympat skick efter branden i början av 1200-talet omvandlades korpartiets västra del till långhus (jfr Carlsson, Göthberg, Dahlbäck, Lovén & Bengtsson 2010 s. 53 ff).
- 90 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 45–60; Nilsén & Bengtsson 2010 s. 331 ff.
- 91 ULA 11631 vol. 16 a Inventarium 1693 s. 19.
- 92 Peringskiöld 1719 s. 51, s. 128. Jfr UUB Palmiskiöld vol. 283 s. 153.
- 93 Rudbeck vol. 1 1937 (1679) s. 177, s. 411.
- 94 Rudbeck (Atlasbandet) 1938 (1679) fig.11, fig. 156.
- 95 Ett försök till en rekonstruktion av skåpets komplicerade historia återfinns i Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 45–60.
- 96 Gallén & Lundén 1960 s. 64, s. 68 f.
- 97 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010 s. 171 f.
- 98 RA Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 2–6.
- 99 För en mera detaljerad genomgång hänvisas till Nilsén & Bengtsson 2010 s. 327–355.
- 100 Arbetet utfördes inom ramen för Helgo Zettervalls då pågående restaurering (jfr Nilsén & Bengtsson 2010 s. 327, s. 334 ff). Troligen hade korets väggar och valv blivit överkalkade redan under senare delen av 1500-talet.
- 101 De båda avslutande scenerna på östväggen som idag återger Eriks död och begravning har ursprungligen sannolikt visat två motiv ur jungfru Marias legend (jfr Nilsén & Bengtsson 2010 s. 345 ff).
- 102 RA Uppsala domkyrkas prebendeförteckningar fol. 2v–3r, 10v–11r; Dahlbäck, Simonson, Lovén, Bengtsson & Gejrot 2010 s. 402–406, s. 446–449. I förteckningarna redovisas vilka tillhörigheter som fanns i domkyrkans olika kor.
- 103 Däremot verkar det inte ha förekommit några skildringar av hans enligt legenden omvittnade kyskhet. Temat var väl knappast heller särskilt enkelt att gestalta i bild på ett rimligt sätt.
- 104 Nilsén 1986 s. 110. Även i det s.k. Sturekapellet i Västerås domkyrka finns en halsuggningsscen där den avrättade bär ögonbindel, men här saknas den knäfallande kvinnan. Eftersom kapellet under medeltiden var invigt till Sankt Erik kan man dock inte utesluta att det även här rör sig om en framställning av helgonkungens död. Dessvärre befinner sig målningarna i ett ytterst

- fragmentariskt skick, så det går inte att avgöra om det har funnits en längre legendsvit här eller inte. Utsmyckningen har attribuerats till Albertus Pictors verkstad (Cornell & Wallin 1972 s. 84; Ekström 1976 s.190; Sandqvist-Öberg 2009 s. 353 f).
- 105 Åke Nisbeth uppfattar scenen som en framställning av Sankt Paulus martyrium, vilket med tanke på den knäböjande kvinnogestalten knappast kan vara riktigt (Nisbeth 1992 s. 22 ff).
- 106 Identifieringen av de båda Eriksmotiven gjordes av Ingalill Pegelow i en seminarieuppsats framlagd vid Stockholms universitet 1974.
- 107 Nilsén 1986 s. 62, s. 120, s. 129. Erik förekommer även i ett par målade framställningar i Österunda kyrka, men här närmast som en bifigur till Sankt Henrik (jfr Nilsén 1986 s. 182).
- 108 Styffe vol. 2 nr 103, s. 259 ff.
- 109 *Svenska riksdagsakter* vol. 3:1 s. 57 f. Några åtgärder tycks dock inte ha vidtagits, utan skrinet fick stå kvar i kyrkan även om det så småningom överfördes till en mera undanskymd plats (jfr Bengtsson 2010 s. 245–248).
- 110 Fröjmark 1992 s. 140 ff. Flera av hans exempel är hämtade ur Finucane 1977.
- 111 Fröjmark 1992 s. 142 f.
- 112 Lundén 1973 s. 208 ff. Se även Ahnlund 1954 s. 109 ff och Lovén 2004 s. 11 ff för en diskussion om ytterligare ett helgon med Uppsalaanknytning med namnet Erik.
- 113 Utterström 1968 s. 238.
- 114 Se Jacobsson 2002 s. 434.
- 115 SSA 1552 L1a/1 inventarium 1644, 1659, 1677, 1730, 1749; SSA 1552 L1a/3.
- 116 Stenbock & Lundberg 1915–17 s. 44 f.
- 117 Formuleringen lyder: ”Denne V (=vapensköld) hänger på S.Olofz bäläte på handen”. Därefter följer en tecknad bild av själva skölden.
- 118 Överhuvudet framstår det som ganska egendomligt att en förhållandevis ny begravningsköld inte var uppsatt på väggen, utan redan hade hunnit få en sekundär placering.
- 119 KB Fh 3 s. 75.
- 120 af Ugglas 1918 s. 96 ff; Wilcke-Lindqvist 1940 s. 163 f; Thordeman 1954 s. 185 f.
- 121 Lindgren 1981 s. 49 f. Jfr Jacobsson 2002 s. 292 ff.

Källor och litteratur

Otryckta källor

KB, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

Fa 12. Johannes Bureus: *Collectanea* (Sumla kallad).

Fh 3. Johan Peringskiöld: *Monumenta Uplandica* III.

M 41. Johannes Messenius: *En lustigh och trovärdigh krönika om Stockholm*.

RA, Riksarkivet, Stockholm.

Uppsala domkyrkas prebendeförteckningar 1444 och 1475.

Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper vol. 2–6.

RAp, RAppr, Riksarkivets pergaments- och pappersbrev. Fotostatkopior i Uppsala universitetsbibliotek.

SSA, Stadsarkivet, Stockholm.

SSA 1552. Roslagsbro kyrkas arkiv.

ULA, Uppsala landsarkiv.

ULA 11631 Uppsala domkyrkas deposition vol. 16 a Inventarium 1693.

UUB, Uppsala universitetsbibliotek.

Palmskiöld vol. 262 och 283. Topografica.

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Nils: "Den nationella och den folkliga Erikskulten" *Erik den helige. Historia, kult, relikier* red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954.

Andrén, Carl-Gustaf: "De medeltida avlatsbrev-instrument för kyrkans verksamhet" *Kungs-Husby i Trögd. Kungsgård, kyrka och socken* (Riksantikvarieämbetet. Studier till det medeltida Sverige 6) red. Carl Gustaf von Ehrenheim. Stockholm 1992.

Belting, Hans: *Das Bild und sein Publikum. Form und Funktion früher Bildtafeln der Passion*. Berlin 1981.

Belting, Hans: *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*. München 1990.

Bengtsson, Herman: *Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Handlingar, antikvariska serien 43). Stockholm 1999.

Bengtsson, Herman: *Uppsala domkyrka VI. Gravminnen* (Sveriges Kyrkor 232). Uppsala 2010.

Bengtsson, Herman, Inger Estham & R. Axel Unnerbäck: *Uppsala domkyrka V. Inredning och inventarier* (Sveriges Kyrkor 231). Uppsala 2010.

Bengtsson, Herman & Christian Lovén: "Spår av den längre Erikslegenden" *Fornvännen* nr 1 2012. Stockholm 2012.

Bennett, Robert: *Vadstena klosterkyrka III. Gravminnen* (Sveriges kyrkor 196). Stockholm 1985.

Berglund, Louise: *Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster ca 1370-1470* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 208). Uppsala 2003.

Bolin, Sture: "Erik den helige" *Svenskt biografiskt lexikon* XIV. Stockholm 1953.

Borgehammar, Stephan: "Preaching to pilgrims. Ad vincula sermons at Vadstena Abbey" *A catalogue and its users. A symposium on the Uppsala C collection of medieval manuscripts* (Acta Universitatis Upsaliensis vol. 37) red. Monika Hedlund. Uppsala 1995.

Brunius, Jan: *Atque Olavi. Nordiska helgon i medeltida mässböcker* (Sällskapet Runica et Medievalea). Stockholm 2008.

Busser, Johan Benedict: *Utkast till beskrifning om Upsala* vol. 1. Uppsala 1773.

Carlsson, Einar: *Translacio archiepiscoporum. Erikslegendens historicitet i belysning av ärkebiskopssätets förflyttning från Upsala till Östra Aros* (Uppsala universitets årsskrift 1944:2). Uppsala & Lepizig 1944.

Carlsson, Ronnie, Hans Göthberg, Göran Dahlbäck, Christian Lovén & Herman Bengts-

- son: *Uppsala domkyrka II. Domkyrkan i Gamla Uppsala. Nuvarande domkyrkans omgivningar*. Uppsala 2010.
- Cornell, Henrik & Sigurd Wallin: *Albertus Pictor. Sten Stures och Jacob Ulvssons målare*. Stockholm 1972.
- Dahlbäck, Göran: "Uppsalakyrkans uppbyggnadsskede. Om kyrka och kungamakt under äldre medeltid". Uppsala 2010.
- Dahlbäck, Göran, Örjan Simonson, Christian Lovén, Herman Bengtsson & Claes Gejrot: *Uppsala domkyrka I. Skriftliga källor. Arkivbildning (Sveriges kyrkor 227)*. Uppsala 2010.
- DS = *Diplomatarium Suecanum*, utg. av Riksarkivet genom Johan Gustaf Liljegren, Bror Emil Hildebrand m.fl. Stockholm 1829-.
- Ekström, Gunnar: *Västerås Domkyrkas inventarier genom tiderna*. Västerås 1976.
- Erik den helige. Historia kult, relikier* red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954.
- Finucane, Ronald C.: *Miracles and pilgrims. Popular beliefs in medieval England*. London, Melbourne & Toronto 1977.
- Fröjmark, Anders: *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 171). Uppsala 1992.
- Gallén, Jarl & Trygve Lundén: *Sankt Erik konung* (Svenska Katolska Akademiens Handlingar 2). Stockholm 1960.
- Helander, Sven: *Ansgarskulten i Norden* (Bibliotheca theologicae practicae. Kyrkovetenskapliga studier 45). Stockholm 1989.
- Helander, Sven: *Den medeltida Uppsalaliturgin. Studier i helgonlängd, tidegård och mässa* (Bibliotheca theologicae practicae. Kyrkovetenskapliga studier 63). Stockholm 2001.
- Hernfjäll, Viola: *Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift* (Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 16). Skara 1993.
- HSH=*Handlingar rörande Skandinaviens historia* vol. 18. Stockholm 1833.
- Images of cult and devotion. Function and reception of Christian images in medieval and post-medieval Europe* (Museum Tusulanum Press) red. Søren Kapersen & Ulla Hastrup. Köpenhamn 2004.
- Jacobsson, Carina: *Beställare och finansärer. Träskulptur från 1300-talet i gamla ärkestiftet*. Visby 2002.
- Krötzl, Christian: *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im Skandinavischen Mittelalter* (Studia Historica 46). Helsingfors 1994.
- Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421-1590* red. Jonas L:son Samzelius. Uppsala 1946.
- Källström, Hanna: *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden. Linköping och Lund* (Bibliotheca theologicae practicae 89). Lund 2011.
- Larsson, Tomas: "St. Elov i Roslagsbro eller Lik Erik eller kanske Olik Olof" *Bygd och natur* nr 3 1996.
- Liber ecclesiae Vallentunensis* red. Toni Schmid (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 1945.
- Lidén, Anne: *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut* (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 1999.

- Lindgren, Mereth: "St. Olav in der mittelalterlichen Malerei Mittelschwedens" *St. Olav, seine Zeit und sein Kult* (Acta Visbyensia VI) red. Gunnar Svahnström. Visby 1981.
- Lovén, Christian: "Erikskulten i Uppsala. Dubbelhelgonet och den långa stationsvägen" *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands Fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala 2004.
- Lovén, Christian, Herman Bengtsson & Markus Dahlberg: *Uppsala domkyrka III. Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning* (Sveriges kyrkor 229). Uppsala 2010.
- Lundegårdh, Ingrid: "Kampen om den norrländska Olavskulten" *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden* (Skrifter utgivna av Riksarkivet 3) red. Lars Rumar. Stockholm 1997.
- Lundén, Tryggve: *Svenska helgon*. Stockholm 1973.
- Marrow, James H.: *Passion iconography in Northern European art of the Late Middle Ages and Early renaissance. A study of the transformation of sacred metaphor into descriptive narrative*. Kortrijk 1979.
- Melin, Pia: *Fäfangans förgänglighet. Allegorin som livs- och lärospiegel hos Albertus Pictor*. Stockholm 2006.
- Nilsén, Anna: "En passionssvit i Statens Historiska Museum" *Fornvännen* 78. Stockholm 2003.
- Nilsén, Anna: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400–1534*. (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 1986.
- Nisbeth, Åke: "Kungs-Husby kyrka genom 700 år" *Kungs-Husby i Trögd. Kungsgård, kyrka och socken* (Riksantikvarieämbetet. Studier till det medeltida Sverige 6) red. Carl Gustaf von Ehrenheim. Stockholm 1992.
- Nisbeth, Åke & Inger Estham: *Linköpings domkyrka III. Inredning och inventarier* (Sveriges kyrkor 225). Stockholm 2001.
- Peringskiöld, Johan: *Monumentorum sveo-gothicorum liber primus, Uplandiæ partem primariam Thiundiam*. Stockholm 1710.
- Peringskiöld, Johan: *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata*. Stockholm 1719.
- Ringbom, Sixten: *Icon to narrative. The rise of the dramatic close-up in fifteenth-century devotional painting* (Acta academiae aboensis, ser. A. Humaniora vol. 31 nr 2). Åbo 1965.
- Rudbeck, Olof: *Atlantica* vol. 1–3 och atlasbandet (Lychnos-bibliotek) red. Axel Nelson. Stockholm 1937–50.
- Sandquist Öberg, Christina: *Albertus Pictor. Målare av sin tid* vol. 2 (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien). Stockholm 2009.
- Schmid, Toni: "Erik den helige i liturgien" *Erik den helige. Historia kult, relikier* red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954.
- SD = *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*, utg. av Riksarkivet genom Carl Silfverstolpe & Karl Henrik Karlsson vol. 1–4. Stockholm 1875–1904.
- Simonsson, Ivar: "Erik den helige som Stock-

- holms skyddspatron" *S:t Eriks årsbok* 1920. Stockholm 1920.
- S:t Eriks historia* red. Anne-Marie Nilsson. Stockholm 2000.
- "Stockholms stads tänkeböcker 1524-1529" i *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1914. Stockholm 1914.
- Styffe, Carl Gustaf: *Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver samlade och utgifna* vol. 2. Stockholm 1864.
- Svenska medeltidens rimkrönikor 3. Nya krönikans fortsättningar eller Sturekrönikan* red. G. E. Klemming. Stockholm 1867-68.
- Svenska riksdagsakter serie 1 1521-1718, 3:1 1592-1594* red. Emil Hildebrand. Stockholm 1894.
- Söderlind, Stefan: "Erik den heliges skrinläggning och Uppsala ärkesätets flyttning" *Historisk tidskrift* 1950.
- Thordeman, Bengt: "Erik den helige i medeltidens konst" *Erik den helige. Historia, kult, relikier* red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954a.
- Thordeman, Bengt: "Erik den heliges kungakrona" *Erik den helige. Historia, kult, relikier* red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954b.
- Utterström, Gudrun: *Fem skrivare. Metta Ivarsdotters brev till Svante Nilsson. Studier i senmedeltida svenskt brevspråk* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavia philology. New series 7). Stockholm 1968.
- Ugglas, Carl R. af: "Nyupptäckta arbeten av Etienne de Bonneuil" *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 33. Uppsala 1918.
- Wilcke-Lindqvist, Ingeborg: "Roslags-Bro kyrka" *Kyrkorna i Bro och Vätö skeppslag* (Sveriges kyrkor 50). Stockholm 1940.
- Zachrisson, Sune: "Vadstena och Jerusalem. Om andaktsplatser i Vadstena klosterkyrka" *I Kristi och hans moders spår. Om stationsandakter i Vadstena* red. Olle Ferm (Sällskapet Runica et Mediævalia). Stockholm 2003.
- Åkestam, Mia: *Bebådelsebilder. Om bildbruk under medeltiden* (Runica et Mediævalia. Scripta minora 19). Stockholm 2010.
- Åsbrink, Gustav: *Svea rikets ärkebiskopar. Från 1164 till nuvarande tid*. Stockholm 1935.

Herman Bengtsson är fil. dr i konsthistoria, verksam som forskare vid Upplandsmuseets forskningsavdelning.